

A MAGYAR–SZLÁV NYELVI KAPCSOLATOK

ZOLTÁN András

A mai magyar szókincs legnagyobb tömegű idegen eredetű elemét szláv jövevényszavaink képezik. E kétségtelen tény jelentőségét Melich János (1910) óta azzal szokás kisebbiteni, hogy noha a szláv hatás nyelvünkre összességében valóban nagy volt, az egyes szláv nyelvek (orosz, bolgár, szerbhorvát, szlovén, szlovák, cseh, lengyel, ukrán stb.) külön-külön azonban nem gyakoroltak nagyobb hatást a magyarra, mint bármely más nyelv, amellyel nyelvünk története során érintkezésbe került. Ugyanakkor viszont legrégebbi szláv jövevényszavaink esetében legtöbbször nem dönthető el még az sem, hogy a szláv nyelvek mely csoportjából származnak, mert semmiféle alaki vagy jelentéstani megkülönböztető jegyük sincs, amely a szláv nyelveken belül valamely konkrét nyelvhez vagy legalább nyelvcsoporthoz kötné őket (például *barát*, *széna*, *szita* szavaink szláv előképe ma is nagyjából ugyanúgy hangzik az összes környező szláv nyelvben). Melich felfogását Kniezsa István is követte: „A magyar nyelv szláv elemei azonban távolról sem jelentenek valami egységes szláv hatást a magyarra. A magyarság sohasem érintkezett az őszlávokkal, csak az egyes szláv népekkel volt kapcsolatban. Ezért tehát voltaképpen nem is szláv, hanem külön tót, orosz, szerb, horvát, bolgár, illetve szlovén hatásokról kellene beszélnünk.” Kniezsa azonban gyakorló etimológusként mindjárt hozzáteszi: „Az anyag természete azonban a legtöbbször ezt a széttagolást nem teszi lehetővé. Egyes esetekben meg tudjuk ugyan mondani, hogy bizonyos szó például csak bolgár lehet, mint például a *mezsgye*, *mostoha*, *rozsa*, vagy pedig szerb, mint a *gatya*, *parittya*, *kótyavetye* és a *paprika* szavaknál, túlnyomó többségénél azonban igen kevés támpontunk van arra vonatkozólag, vajon a szó északról vagy délről került-e a magyarba?” Kniezsa itt arra céloz, hogy gyakran az sem segít meghatározni valamely szláv jövevényszavunk közelebbi forrását, ha amúgy lenne hangtani fogódzónk: a *barázda*, *kalász* típusú szavak esetében ugyan kizárható a *borozda*, *kolos* típusú keleti szláv vagy a *brozda* > *bruzda*, *klos* típusú lengyel alakokból való származás, de az ilyen szavak még mindig jöhettek nemcsak bármely déli szláv nyelvből, hanem a tőlünk északra lévő morva-szlovák nyelvjárásokból is.

Ezzel a mai magyar nyelvtudományi kézikönyvekben is közkeletű felfogással szemben a magyar honfoglalás korában és a honfoglalást követő egy-kétszáz évben, vagyis a szláv–magyar érintkezések legintenzívebb szakaszában a szlávok még egy nyelvjárásilag ugyan tagolt, de nagyjából egységes, ráadásul mind saját maguk, mind a külső megfigyelők által egységesnek tekintett nyelven beszéltek, vagyis az a tény, hogy gyakran nem dönthető el, hogy egyes régi

szláv jövevényszavaink mely szláv nyelvből kerültek a magyarba, nem kutatási módszereink hiányosságából, hanem az anyag természetéből adódik: a 9–11. században nem is voltak még kialakulva az egyes szláv nyelvek, a honfoglaló magyarság a felbomlófélben lévő késői ősszláv nyelvjárások közé ékelődött. Tekintve, hogy legrégebbi szláv jövevényszavaink zöme nem tájszó, hanem a magyar nyelvterület egészén el van terjedve és történetileg sem mutatható ki, hogy valamely peremvidékről kiindulva vált volna idővel összmagyar elterjedésűvé, fel kell tételezni, hogy átvételükre a Kárpát-medence központi vidékein került sor, mégpedig a honfoglaláskor ott talált és idővel a magyarság által teljes egészében asszimilált szlávok nyelvéből. Ezt a rendkívül ésszerű felfogást az uralisztikában és a szlavisztikában egyaránt járatos Evgenij Arnol'dovič Chelimskij (1950–2007) kezdte hirdetni az 1980-as évek második felében, de nézetei nem váltottak ki különösebb visszhangot a magyar nyelvtudományban. Ehhez ugyanis fel kellett volna adni azt a magyar szlavisztikában mély gyökeret eresztett, de már a 20. század elején meghaladott nézetet, miszerint az ősszláv nyelv korszaka csupán a Kr. u. 5. századig tartott. Ezzel szemben már N. S. Trubetzkoy (1925) óta tudható, hogy egy nyelv akkor esik szét két vagy több nyelvre, amikor nyelvjárásai már nem képesek közös változásokat átélni, így tehát az ősszláv nyelv végső határa az utolsó közös szláv innováció, vagyis a redukált magánhangzók (az úgynevezett jerek) eltűnése (12. század).

Bármily kézenfekvő is Evgenij Chelimskij álláspontja, miszerint legrégebbi szláv jövevényszavaink szubsztrátum jellegűek és a magyarság által később teljesen asszimilált Kárpát-medencei szlávok általa pannóniai szlávoknak nevezett késői ősszláv dialektusából származnak, túlzottan kategorikus megállapításai némi finomítást igényelnek. Egyrészt a helyben talált szlávokon kívül a magyarság természetesen a környező szláv nyelvekkel is kapcsolatba került. Ezeknek a marginális nyelvi kapcsolatoknak a révén átvett korai jövevényszavak száma nyilván kisebb a tartós együttélés során az ország belsejében élő szlávoktól átvett kölcsönzésekénél, de létük bizonyítható és átvételi útvonaluk is nyomon követhető (vö. például *hálát ad, karácsony, pitvar*). Másrészt bármennyire is igyekszik Evgenij Chelimskij ezt a pannóniai szlávot egységes dialektusnak láttatni, az anyag tüzetes vizsgálata mégis legalább két szláv nyelvjárást enged feltételezni.

Az egyik ezek közül kétségtelenül az a pannóniai szláv, amely egy déli szláv–nyugati szláv átmeneti dialektus lehetett, s hidat képezve a mai horvátok és szlovének elődei, valamint a morvák és a nyugatszlovákok elődei által beszélt nyelvjárások között a Dunántúl nagyobb részén lehetett elterjedve. Ebben a nyelvjárásban a nyugati szláv jellegzetességek délszláv vonásokkal ötvöződtek. Nyugati szláv jellegzetesség az ősszláv szókezdő **ort-*, **olt-* hangkapcsolatok (ahol a *t* bármely mássalhangzó) **rot-*, **lot-* hangkapcsolatokká való fejlődése,

ami a magyarban rövid *a*-ként tükröződik: m. *rab* < pannóniai szláv **robъ* < korai ősszláv **orbъ*, m. *lakoma* < pannóniai szláv **lokoma* < korai ősszláv **olkoma*. Nyugati szláv jellegzetesség volt a pannónia szlávban az ősszláv **dl* megőrzése (a déli szlávoknál **dl* > *l*), amely a magyarban hosszú *ll*-ként jelentkezik (**vidla* > *villa*, **motovidlo* > *motolla*); Chelimszki szerint a **dl* > *ll* változás már a pannóniai szlávban végbement. Ugyanakkor a déli szlávok és azon belül a horvátok és a szlovének elődeinek a nyelvjárására mutat az ősszláv **tj* és **dj* sorsa: a **dj* utódhangja a magyarban *gy* (vö. horvát *đ*): m. *megye* < ősszláv **medja* (vö. horvát *mèđa*), m. *ragya* < ősszláv **rъdja* (vö. horvát *rđa*), a **tj* reflexe pedig *ty* vagy *cs* (vö. horvát *ć*, szlovén *č*): m. *parittyá* < pannóniai szláv **pratja* < korai ősszláv **portja* (vö. horvát *pràća*, szlovén *prăča*), m. *lencse* < ősszláv **lętja* (vö. horvát *lěća*, szlovén *lěča*).

Emellett létezett még egy másik nyelvjárás is, amelyben az ősszláv *dl* hangkapcsolatból *l* lett, akárcsak a legtöbb déli és keleti szláv nyelvjárásban, és ez az *l* a magyarban rövid *l*-ként jelentkezik: m. *zab(o)la* < déli szláv **zobalo* < ősszláv **zobadlo*, m. *nyoszolya* < déli szláv < **nosilo* < ősszláv **nosidlo*. Az ősszláv szókezdő **ort-*, **olt-* hangkapcsolatokból mássalhangzó előtt itt *rat-*, *lat-* alakult (a *t* itt is bármely mássalhangzó jele), mint az összes déli szláv nyelvjárásban, s ez a magyarban *rá*-ként tükröződik (a *la*-ra nincs példánk): m. nyj. *rásza* ‘palánta’ < déli szláv **rasadъ* < **raz-sadъ* < ősszláv **orz-sadъ* (az **orz-saditi* ‘szétültet’ igéből képzett főnév), vö. bolgár *pázcad* ‘palántázás’, horvát *ràsa* ‘palántázás; palánta’; m. elavult *rászt* ‘lépduzzadás’ < déli szláv **rastъ* < ősszláv **orstъ*, vö. horvát *ràst* ‘növekedés’; (régén) ‘lépbetegség’. Az ősszláv **tj*, **dj* hangkapcsolatokból ebben a nyelvjárásban *št*, *žd* lett, akárcsak az ógyházi szlávban (óbolgárban) és a mai bolgárban: m. *nyüst* < óbolgár *ništi* < ősszláv **nitji*, m. *mostoha* < óbolgár *maštecha* < ősszláv **matjecha*, m. *mezsgye* < óbolgár *mežda* < ősszláv **medja*, m. *rozsa* < óbolgár *rъžda* < ősszláv **rъdja*. Mindezek a jegyek így együttesen csak a bolgár(szláv)ból magyarázhatók.

A felsorolt és bolgárszlávra mutató példák többnyire az egész magyar nyelvterületen el vannak terjedve (az elavult *rászt* is ilyen lehetett, legalábbis nincs rá adat, hogy tájszó lett volna), e „bolgáros” szláv dialektus földrajzi elterjedéséhez csak a *rásza* ‘palánta’ nyújt némi támpontot, ez a tájszó ugyanis az egykori Gömör és Kishont vármegyékben, valamint Borsod és Szabolcs vármegyék északi peremén fordul elő, vagyis jobbra a szlovák–magyar nyelvhatáron, miközben a szó a szomszédos szlovákból nem mutatható ki. (Egyébként is ott **rozsad* lenne várható.)

A Kárpát-medencei egykori bolgárszláv nyelvjárások elterjedésére még egy fogódzónk van, mégpedig az ősszláv **ktъ* hangkapcsolat, amely a *tj*-hez hasonlóan fejlődött és a szláv nyelvek közül egyedül a bolgárban *št*-vé változott (ősszláv **pektъ* > óbolgár *peštъ* > m. *pest* ‘kemen-

ce, barlang’). Ez a szó nemcsak hangtani, hanem szemantikai bolgarizmus is. Az ősszláv **pektь* származékai az összes szláv nyelvben megvannak ugyan, de csak ‘kályha, kemence’ jelentésben, az ebből hasonlóságon alapuló névátvitellel keletkezett ‘barlang’ jelentése az alapszónak csak a bolgárban van: *neu* ‘kályha, kemence; barlang’, mégpedig már az óbolgárban is: *peštь* 1. ‘kemence’; barlang’.

Ez a bolgáros jellegű déli szláv dialektus a helynevek tanúsága szerint korántsem csak a délkeleti perifériákon, hanem az (akkori) ország központi vidékein (a Budai-hegységtől a Bükkig, valamint ettől északra, a Vág völgyétől Gömörön és Tornán át Észak-Borsodig) volt elterjedve.

Ha a fentiek alapján elfogadjuk, hogy a Kárpát-medence szívében viszonylag nagy területen a magyarság bolgár jellegű nyelvjárást beszélő szlávok közé települt, akkor viszont felül kell vizsgálnunk a szláv nazálisokat tükröző régi szláv jövevényszavaink kronológiáját. Arról van ugyanis szó, hogy míg a magyar nyelvtudománynak modern etimológiai szótárainkban is rögzített egyöntetű álláspontja szerint a *rend* (< szláv **rędь*), *galamb* (< szláv **golъbь*) és hasonló, az egykori szláv nazális *ę* és *ǫ* magánhangzókat még tükröző szavaink a 10. század vége előtt kerültek nyelvünkbe, addig a szláv nyelvtudománynak tulajdonképpen nincs semmi más bizonyítéka arra, hogy a 10. században a Kárpát-medencei szlávok nyelvében még egyáltalán hangzottak ezek a szláv nazálisok, mint éppen a magyar nyelv korai szláv jövevényszavai. Ez a dátum bizonyos értelemben spekulatív, mivel biztosan csak azt tudjuk, hogy a 10. század közepén a keleti szlávban ezek a nazálisok már denazalizálódtak (*ę* > 'a, *ǫ* > u, vö. az előbbi példákban: **rędь* > orosz, ukrán *ряд*, **golъbь* > orosz *голубь*, ukrán *голубь*). Azért teszik a szlavisták a denazalizációt a 10. század végére, hogy adjanak némi időt arra, hogy a magyarok a viszonylag nagy számú, még a szláv nazálisokat tükröző jövevényszót az itt talált szlávoktól átvegyék (*bolond*, *csombor*, *donga*, *dorong*, *galamb*, *gomba*, *gerenda*, *goromba*, *konkoly*, *konc*, *korong*, *lengyel*, *lencse*, *lanka*, *munka*, *abroncs*, *péntek*, *pisztráng*, *porond*, *rend*, *rombol*, *szombat*, *szomszéd*, *szent(el)*, *szerecsse*, *tompa* – hogy most itt csak az ismertebbeket soroljuk fel). Más megközelítésből úgy is mondhatnánk, hogy e felfogás szerint a magyarok elődei csak azért siettek elfoglalni a Kárpát-medencét a 9. század végén, hogy még mint valami zárványt megőrizhessék nyelvükben az immár eltűnőben lévő szláv nazális magánhangzók lenyomatát. Lehetséges azonban, hogy a keleti szlávokhoz hasonlóan a pannóniai szlávok nyelvében is megtörtént a denazalizáció már a 10. század közepére. Ebben az esetben viszont igen kevés idő állt rendelkezésre az ilyen magánhangzót tartalmazó népes jövevényszó-csoport átvételére.

Ebből a kelepceből kétféleképpen lehet szabadulni. Az egyik kiút az úgynevezett kettős honfoglalás elfogadása, amint azt szlavistáink közül Király Péter (2006) szorgalmazza. Ha ugyanis egy-két évszázaddal korábban kezdődött a szláv–magyar együttélés a Kárpát-medencében, amire Király Péter adatainak kritikus megrostálása után is van esély, akkor kényelmesen volt idő átvenni az itteni szlávoktól a még nazális magánhangzókat tartalmazó korai szláv jövevényszavainkat. Más megfontolások alapján, de hasonló következtetésre jutott Makkay János is, aki szerint a nazális alakot tükröző szláv jövevényszavaink átvételének ideje „a 7–9. század, és nemcsak a 10. század első néhány évtizede”.

A másik kiút annak feltételezése lehet, hogy a magyarság érintkezett olyan szlávokkal is, akik tovább őrizték nyelvükben a nazálisokat, mint a pannóniai szlávok, s a magyaroknak volt alkalmuk még a 10. század után is nazális magánhangzókat tartalmazó szláv szavakat hallani és átvenni legszűkebb környezetükben.

Samuil Borisovič Bernštejn mutatott rá arra, hogy – saját fordításomban idézem – „a bolgár nyelv az összes szláv nyelv között különleges helyzetet foglal el a nazális magánhangzók sorát illetően. Itt ugyanis a nazális magánhangzók nagyon tartósaknak bizonyultak. A denazalizáció első jelei elszórtan felfedezhetők már a 11. században. Meredeken emelkedik a példák száma a 12. században. Az északi nyelvjárásokban ez a folyamat lassabban ment végbe. Az erdélyi bolgárok nyelve arról tanúskodik, hogy az északkeleti bolgár nyelvjárások még a 13. század második felében is megőrizték a nazális magánhangzókat a tőmorfémákban. A denazalizáció a bolgárban valószínűleg csak a 14. században zárult le teljesen”. A 13–14. századra datálja a nazálisok kései denazalizációját H. Tóth Imre is. Semmi okunk annak feltételezésére, hogy a Kárpát-medence bolgárszláv típusú nyelvjárásaiban a denazalizáció előbb ment volna végbe, mint a bolgár nyelvjárások zömében. Éppen ellenkezőleg, a nyelvföldrajz azt sugallja, hogy ezek a nyelvjárások az északbolgár nyelvjáróterülettel érintkeztek, ahol a nazálisok még a 13. században is hangzottak. Ezt a lehetőséget tudomásom szerint sem a magyar, sem a szláv szakirodalom nem vette eddig figyelembe. Ezért van az, hogy etimológiai szótáraink minden egyes szláv nazális reflexét tartalmazó jövevényszavunk esetében imamszerűen ismételtetik, hogy átvételük a 10. század vége előtt történt, ami viszont egy kissé önkényes meghosszabbítása a nazálisok létének a bolgárszlávon kívüli szláv nyelvjárásokban a Kárpát-medencében, illetve annak szomszédságában. Sajnálatos módon ezekről a bolgárszláv nyelvjárásokról nem maradt fenn több információnk, mint amennyit róluk a magyar nyelv legrégebb szláv jövevényszavai tartalmaznak. A bolgárszláv szubsztrátum figyelembevétele teljesen új megvilágításba helyezi a szláv nazális magánhangzókat tükröző jövevényszavaink időrendjének kérdését, mivel – mint láttuk – a bolgárban a denazalizáció lényegesen

később ment végbe, mint a keleti szlávban (amiről biztos tudomásunk van) és a pannóniai szlávban (amint az a szomszéd – horvát, szlovén, szlovák – nyelvek alapján feltehető).

Mindebből az következik, hogy a szláv nazálist tükröző jövevényszavaink nem feltétlenül a honfoglalást közvetlenül követő néhány évtizedben kerültek átvételre (a Dunántúlon), hanem a 11–13. század folyamán is (a nyelvterület központi és keleti, északkeleti részén), vagyis a *menszáros* ~ *mészáros*, *donga* ~ *duga* párok nem feltétlenül különböző *korban*, hanem éppolyan valószínűséggel különböző *helyen* párhuzamosan átvett alakváltozatok is lehetnek.